

УДК 72.01

Богдан ПРИЩЕПА

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ МІСТА РІВНОГО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Анотація. У статті на основі комплексного аналізу писемних, археологічних та картографічних джерел розглядаються топографія, планування, оборонні споруди, локалізуються окремі об'єкти Рівного другої половини XVI — початку XVII ст. Початок його становлення як середньовічного міста припадає на другу половину XV ст., коли поселення перейшло у власність князя Семена Васильовича Несвицького. В планувальній структурі Рівного виділяються замок, місто, передмістя. Рівненський замок знаходився на південній окраїні міста, на природному підвищенні, захищеному водами ставу. Він мав два укріплені майданчики — північно-східний і південно-західний (дитинець). Як свідчить інвентар 1620 р., всі його оборонні споруди, житлові та господарські будівлі були дерев'яними. Захищена природними і штучними укріпленнями частина міста мала площу близько 16 га. В інвентарі 1620 р. у Рівному названі ринок і 7 вулиць, три церкви, костел, єврейська школа, два шпитали — руський і католицький. Згадані також два передмістя: північне («Забрама Омелянівська») і східне («Забрама Острозька»). На початку XVII ст. Рівне за числом жителів було середнім містом Волині, в якому ньюму нараховувалось 413 будинків.

Ключові слова: Рівне, ранній модерний час, місто, замок, передмістя, планування.

Вступ. Одним із важливих напрямків історичних досліджень є вивчення історичної топографії поселень на різних етапах їх розвитку. Необхідною умовою таких досліджень є комплексне використання вербальних, картографічних і археологічних джерел. Цей напрямок знайшов своє застосування для цілого ряду українських міст та регіонів, в тому числі і для окремих волинських міст пізньосередньовічного та ранньомодерного часу, а саме для Луцька¹, Володимира-Волинського², Острога³.

Що стосується Рівного, то завдяки дослідженням П. А. Ричкова найкраще вивченою є історична топографія міста XVIII ст. В ряді робіт дослідник ґрунтовно проаналізував картографічні джерела і підготував графічну та об'ємну реконструкції Рівного кінця XVIII ст.⁴ Створений під його керівництвом макет давнього міста експонується в Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Слід згадати також схематичну реконструкцію Рівного XVIII ст., накладену на сучасний план центральної частини міста в публікації А. М. Бовгири в енциклопедичному виданні⁵.

Водночас історична топографія міста часів його становлення у XVI — першій половині XVII ст. залишається недостатньо дослідженою. Хоча зберігся детальний опис Рівного 1620 р. в інвентарі ревізії володінь князя Олександра Острозького, він містить важливі дані для відтворення планування та

¹ Колосок Б. В., Метельницький Р. Г. Луцьк: історико-архітектурний нарис. Київ, 1991; Сайчук Б. Т. Реконструкція плану забудови Луцького окольного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб. Луцьк, 1998. С. 38–58; Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006.

² Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). Луцьк, 2004; Ричков П. Просторова еволюція Володимира-Волинського: від витоків до кінця XIX ст. // АСВ. 36. наук. праць. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 105–121; Терський С. Княже місто Володимир. Львів, 2010.

³ Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси. Острого, 1998. С. 9–127; Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI — першій чверті XVII ст. (за свідченнями описів міста) // Наукові записки. Історичні науки. Микола Павлович Ковальський. Острогіана. Вип. 14. Острого, 2009. С. 32–47; Вихованець Т. Острозький Ринок: топографія та соціальна структура // Наукові записки (НУ «Острозька Академія»): Історичні науки. Острого, 2006. С. 518–541; Вихованець Т. Острозькі храми XVI — середини XVII ст. // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи». 15–17 жовтня 2008 р. Вип. 13. Острого, 2008. С. 160–204; Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 2. Рівне, 2010. С. 5–28.

⁴ Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. // АСВ. Рівне, 2008. С. 57–79; Ричков П. Містобудівний контекст Рівного в кінці XVIII ст. на плані Я. Я. Бургіньона // АСВ. Вип. 5. Рівне, 2016. С. 164–167.

⁵ Бовгира А. М. Рівне // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ, 2012. С. 211–213.

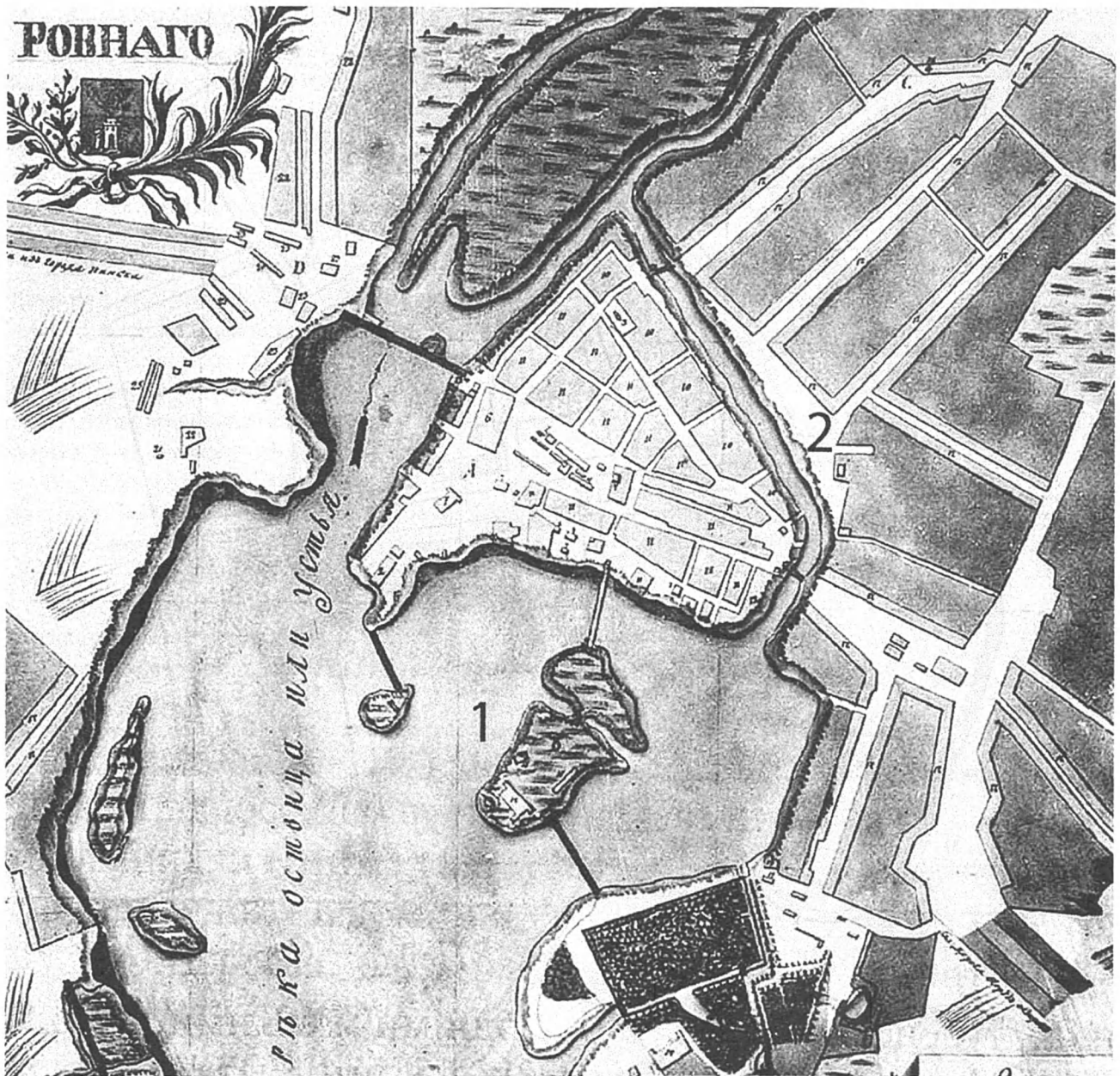

Рис. 1. Центральна частина міста Рівного на фіксаційному плані кінця XVIII ст.:

1 – замок; 2 – північно-східний рукав ріки Устя

Fig. 1. Central part of the Rivne city on the late 18th century location plan:

1 – castle; 2 - North-Eastern arm of the Ustia river

забудови міста раннього модерного часу. Інвентар 1620 р. знаходиться в бібліотеці наукового закладу Польської Академії Наук «Ossolineum» у місті Вроцлаві⁶. Цей найбільш ранній опис Рівного вже використовувався в історичних дослідженнях. Зокрема, І. О. Ворончук дала стислий опис Рівненського замку в роботі, присвяченій аналізу фортифікаційних споруд Острозчини за інвентарем маєтків кня-

зів Острозьких 1620 р.⁷ В. Б. Атаманенко коротко схарактеризував м. Рівне у публікації, присвяченій Рівненській волості⁸.

⁶ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування, передмова І. О. Ворончук. Київ — Старокостянтинів, 2001. С. 4.

⁷ Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острозчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Кременець, 2006. С. 126–136.

⁸ Атаманенко В. Описово-статистичні джерела з історії Рівненської волості другої половини XVI — першої половини XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині. Вип. 31. Луцьк, 2009. С. 434–439.

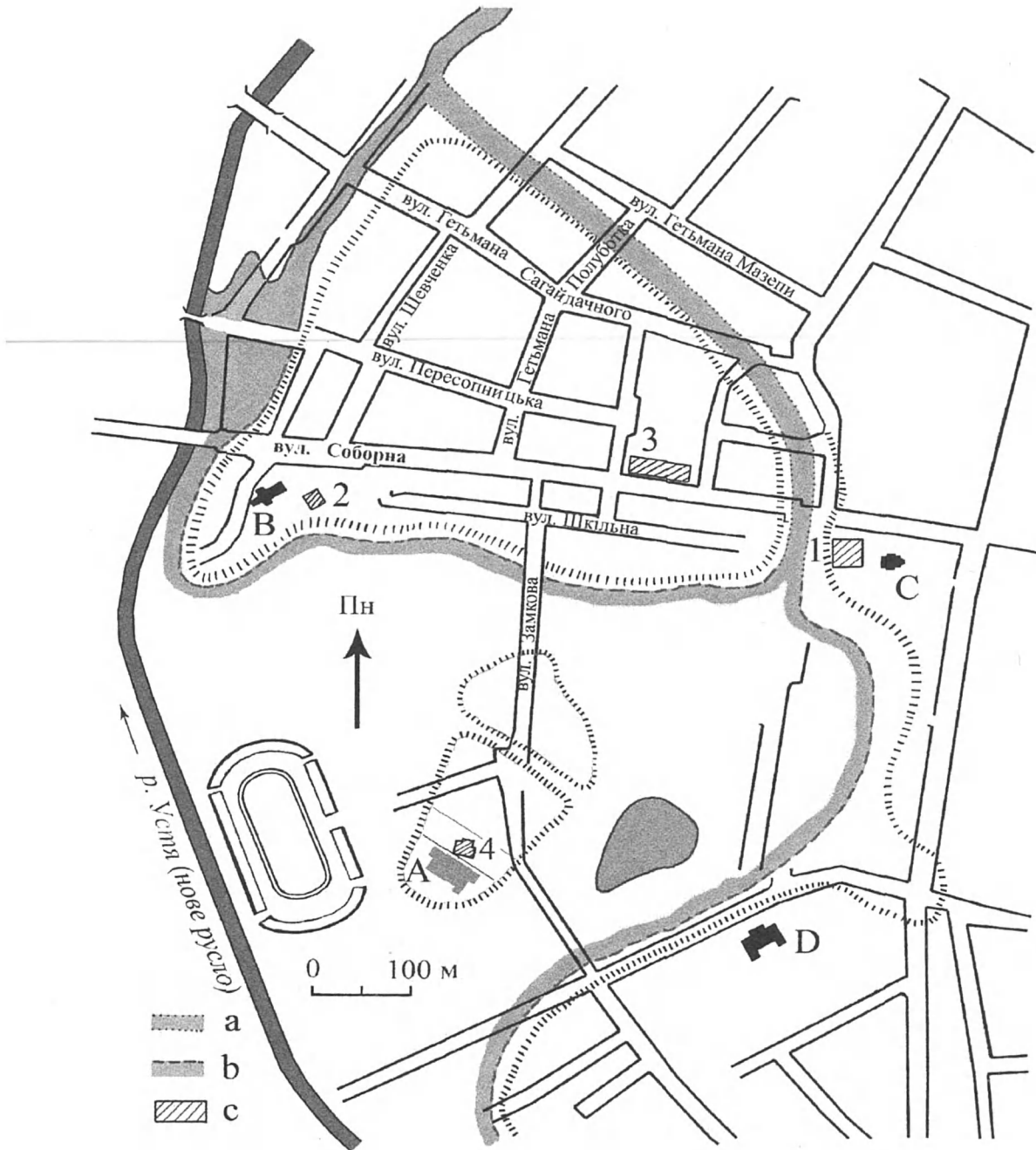

Рис. 2. План центральної частини м. Рівного з підвищеннями, на яких сформувалося середньовічне місто, та давніми західним і північно-східним рукавами р. Усті. Буквами позначені: А – палац князів Любомирських на території замку; В – костел Святого Антонія; С – Свято-Воскресенський собор; D – будівля Рівненської гімназії (тепер музей).

Умовні позначення: а – північно-східний рукав р. Усті; б – межі ставу; с – розкоп.

Цифрами позначені розкопи: 1 – площа Короленка; 2 – вулиця Шкільна; 3 – площа Театральна; 4 – вулиця Замкова

Fig. 2. Central part of the Rivne city with the hills, on which the medieval town was formed, and the old Western and North-Eastern arms of the Ustia river. Letters represent: A – princes Lubomirski palace on the castle territory; B – St. Anthony Catholic Church; C – Orthodox Resurrection Cathedral; D – Rivne gymnasium building (at present Museum). Legend: North-Eastern arm of the Ustia-river; b – borders of the pond; c – the excavation. Excavation mark numbers: 1 – an area of Korolenka; 2 – a street School; 3 – an area Theatrical; 4 – a street Zamkova

Джерела. Складений у 1620 р. інвентар ревізії володінь князя Олександра Острозького став підставою для укладання угоди про поділ батьківської спадщини між його дочками Софією Любомирською, Катериною Замойською та Анною-Алоїзою

Ходкевичевою. Проведена в 1620 р. ревізія охопила значну частину волинських володінь князів Острозьких. Інвентар включає в себе описання замкових і міських укріплень, елементів їх забудови, фільваркових будівель (дворів), переліки під-

даних з вказівкою на їх категорії та їх повинності. На сьогодні третина його тексту не збереглася, але у вцілілій частині описуються 320 населених пунктів Волині (з них 20 міст і 300 сіл) та подаються подекуди відомості про час їх заснування, тогочасну топографію, перераховуються поіменно всі власники будинків у поселеннях, рід їх занять, повинності тощо⁹.

В інвентарі 1620 р. опис Рівненського замку подано на трьох листах, а опис міста займає шість листів¹⁰. В ньому названі замкові оборонні споруди, мости, житлові та господарські будівлі, подано перелік міщан по вулицях, окремих ділянках міста та передмістях, згадуються культові споруди, шпиталі, інші будівлі, елементи міських укріплень.

Відтворюючи історичну топографію Рівного раннього модерного часу, ми послуговувалися також інформацією, отриманою з інших видів джерел, зокрема картографічних та археологічних.

Місце розташування та розміри замкового підвищення, межі території міста модерного часу дозволяють встановити старі плани Рівного. Найбільш ранні серед них були створені у кінці XVIII ст. Це план замку, садів, парку та частини міста Рівного, укладений Я. Я. Бургіньйоном у 1797 р. та фіксаційний план міста Рівного кінця XVIII ст. з фондів Російського державного історичного архіву¹¹. Переважна більшість фіксаційних планів міста імперського періоду походить з кінця XIX — початку XX ст. і зосереджені вони в архівних збірках Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург) і Російського державного військово-історичного архіву (Москва).

На фіксаційному плані міста Рівного кінця XVIII ст. бачимо, що замок знаходився на окремому підвищенні, оточеному великим ставом (рис. 1. I)¹². Підвищення розділене надвоє прямолінійним відрізком рову завширшки 25–30 м. Рів перерізає височину і поділяє її на дві частини: південно-західну та північно-східну. Як встановлено в ході археологічних досліджень останніх років, замок знаходився на південно-західній частині підвищення. Вона в плані близька до чотирикутної, має

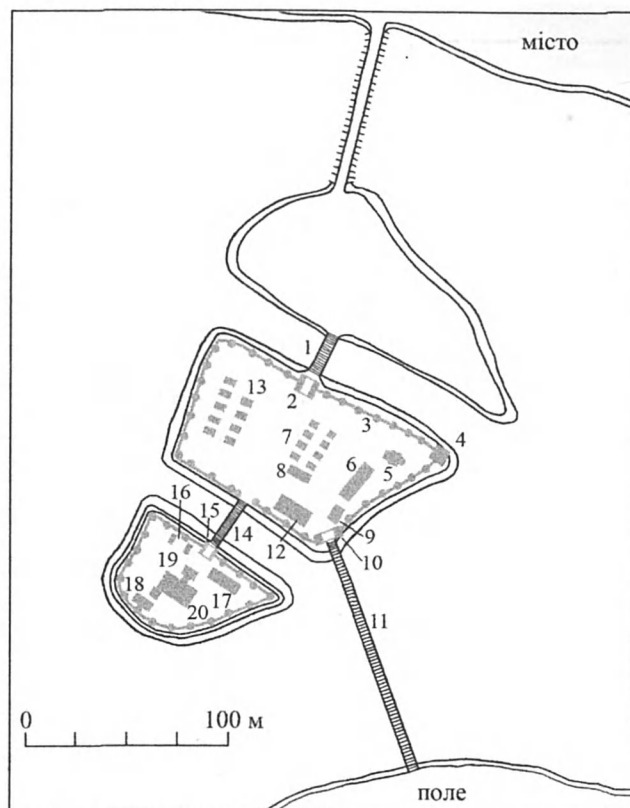

Рис. 3. Рівненський замок на початку XVII ст.

Об'єкти на північно-східному майданчику: 1 – замковий міст; 2 – брама велика, над нею башта; 3 – паркан дильований; 4 – башта на розі; 5 – церква; 6 – стайня; 7 – вісім комор; 8 – кухня і стєбка; 9 – пекарня; 10 – брама; 11 – міст через став; 12 – дім старий; 13 – дев'ять комор. Об'єкти на дитинці: 14 – міст; 15 – брама з баштою, 16 – дві пивниці, 17 – дім, де урядники мешкають; 18 – кухонька; 19 – приміщення для схову речей; 20 – княжий дім

Fig. 3. Rivne castle in the early 17th century.

Objects in the North-East area: 1 – Castle Bridge; 2 – the Large Gate with tower above it; 3 – timbered fence; 4 – Tower on the corner; 5 – Church; 6 – stable; 7 – eight barns; 8 – kitchen and "stepka"; 9 – bakery; 10 – gate; 11 – bridge over the pond; 12 – old house; 13 – nine barns. Objects on the Citadel: 14 – bridge; 15 – gate tower; 16 – two beer halls; 17 – building, where officials live; 18 – kitchenette; 19 – storage; 20 – Prince residence

розміри 150×80–120 м. Саме тут стояв палац князів Любомирських, збудований у XVIII ст. (рис. 2, А).

Територія старого міста чітко виокремлюється на планах Рівного кінця XVIII — початку XX ст. Із півдня і заходу вона обмежена водами ставу, влаштованого на заплаві р. Усті. Із півночі та сходу міську межу позначає другий (північно-східний) рукав р. Усті (рис. 1, 2)¹³. На плані 1797 р. Я. Я. Бургіньйоном вирізняється простора ринкова площа, відтворено щільні ряди міщанських будинків навколо ринку і вздовж вулиць¹⁴.

⁹ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... С. 5.

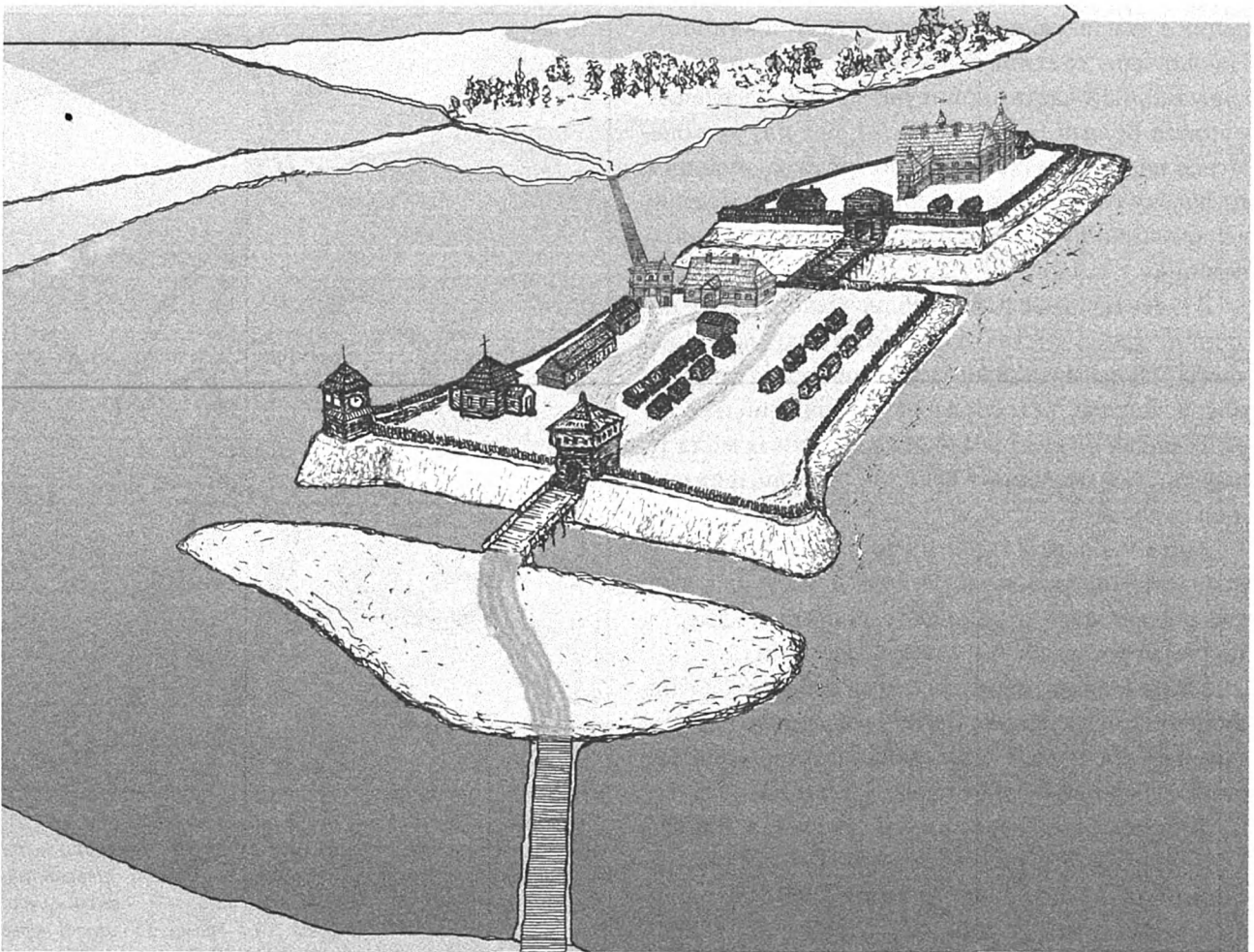
¹⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. (Інвентар спадщини князя Олександра Острозького 1620 р.). S. 126–127; 127 zw.—132 zw.

¹¹ Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. — С. 57–79; Ричков П. Містобудівний контекст Рівного в кінці XVIII ст. на плані Я. Я. Бургіньйоном. С. 164–167.

¹² Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. — Рис. 8. (тут і далі в покликаннях курсивом зазначені номери позицій, що входять до складу легенд під відповідними рисунками).

¹³ Там само. — Рис. 8; 14; 21.

¹⁴ Ричков П. Містобудівний контекст Рівного в кінці XVIII ст. на плані Я. Я. Бургіньйоном. — Рис. 1.

*Рис. 4. Загальний вигляд Рівненського замку.
Гіпотетична реконструкція*

*Fig. 4. General view of the Rivne castle.
Virtual Reconstruction*

Археологія. Важливу інформацію для вивчення історичної топографії Рівного XV–XVII ст. отримано під час археологічних експертиз і розкопок різних його частин: замку, міста і Острозького передмістя.

У 2016 та 2017 рр. археологічною експедицією дочірнього підприємства «Рівненська старовина» проведені розкопки по вул. Замковій на території, де знаходився Рівненський замок. Відкрито площу 350 кв. м (рис. 2, 4). У результаті цих робіт досліджено оборонний рів дитинця, виявлено культурні нашарування литовсько-польської доби, сформовано колекцію археологічних знахідок XV–XVIII ст., простежено основні періоди заселення замкового підвищення.

Оборонний рів, виявлений у ході розкопок, був повністю засипаний під час будівництва палацу князів Любомирських у XVIII ст. Він мав ширину близько 30 м і був зорієнтований паралельно до оборонного рову, позначеного на старих планах м.

Рівного. Як свідчить опис 1620 р., замок складався з двох частин. Спочатку в документі дано опис майданчика, що знаходився перед дитинцем з боку міста, а далі описано дитинець. Перед обома майданчиками згадуються мости через рови. Виходить, що перший рів (північно-східний), позначений на старих планах м. Рівного, входив до зовнішньої лінії оборони замку, а другий рів (південно-західний), виявлений в розкопах — це оборонний рів дитинця. Після відкриття решток рову дитинця стає зрозумілим, чому палац Любомирських був розвернутий фасадом на північний схід — його збудували на тісному для такої будівлі майданчику дитинця і він стояв вздовж оборонного рову.

В межах старого міста науково-рятвні археологічні розкопки проведені в 2007–2010 рр. на трьох ділянках: на площі Короленка (рис. 2, 1), площа 730 кв. м; по вул. Шкільній, № 69 (рис. 2, 2), площа 400 кв. м; на Театральній площі та прилеглий до неї ді-

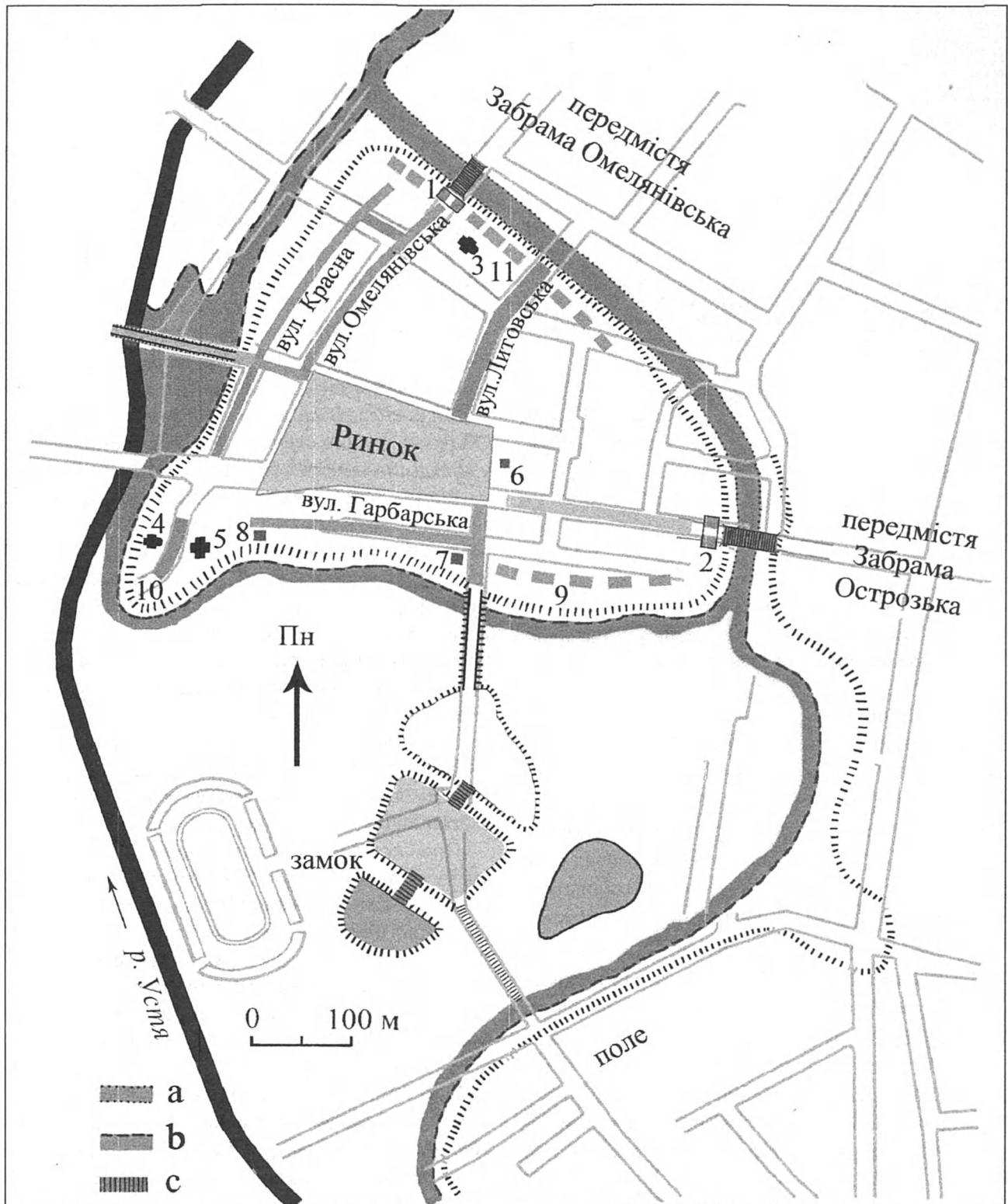

Рис. 5. Місто Рівне в кінці XVI – на початку XVII ст.:

1 – Омелянівська брама; 2 – Острозька брама; 3 – Воскресенська церква; 4 – Миколаївська церква; 5 – костел;
6 – дім шкільний жидівський; 7 – руський шпиталь; 8 – католицький шпиталь; 9 – дома вздовж берега над ставом;
10 – «до замку за костелом пригородок»; 11 – парканиці на валу біля церкви.

Умовні позначення: а – північно-східний рукав р. Устї; б – межї ставу; с – міст. Рисунок Б. Прищепи

Fig. 5. The Rivne city at the end of 16th – early 17th centuries: 1 – Omelian Gate; 2 – Ostrog Gate; 3 – Resurrection Church; 4 – St. Nicholas Church; 5 – Catholic Church; 6 – the Jewish School building; 7 – Russian hospital; 8 – Catholic hospital; 9 – homes along the pond bank; 10 – behind the catholic Church “pryhorodok” (suburb);
11 – fences on the shaft near the Orthodox Church

Legend: a – the North-Eastern branch of the Ustia river; b – borders of the pond; c – bridge. Drawing by B. Pryshchepa

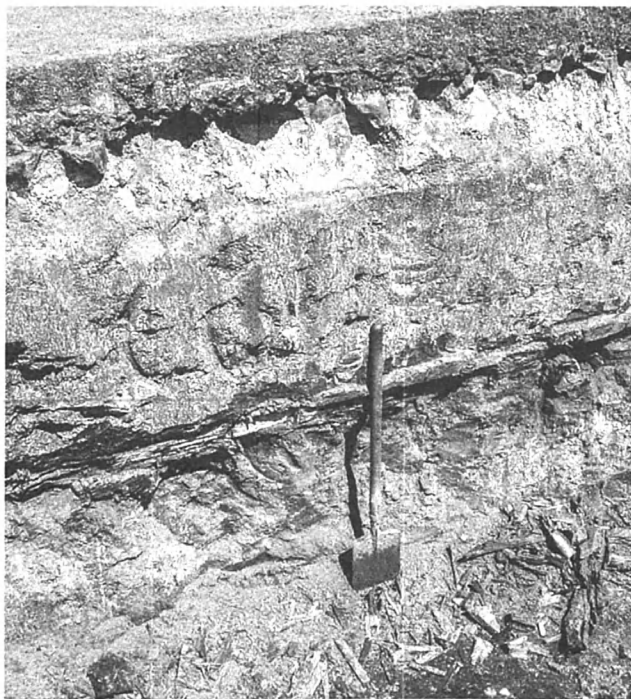

Рис. 6. Дерев'яне дорожнє мощення та різночасові нашарування ґрунту під сучасною вул. Соборною. Фото П. Ричков. 2006 р.

Fig. 6. Wooden road paving and different layers of soil under the modern Soborna Street. Photo by P. Rychkov. 2006

лянці вул. Соборної (рис. 2, 3), площа 1008 кв. м.¹⁵ На Театральній площі розкопано ділянку з міською забудовою XV–XVIII ст. та виявлено сліди вулиці, що проходила від ринку на схід, до Острозької брами¹⁶. На вул. Шкільній досліджено ділянку міського кладовища XVI–XVIII ст., яке знаходилось поряд з костелом¹⁷. На площі Короленка виявлено сліди садиб колишнього Острозького передмістя із рештками житлових і господарських будівель XV–XVIII ст.¹⁸

Історична топографія. Рівне вперше згадується в жалуваній грамоті князя Свидригайла, датованій 1434 р., як власність Дичка (Івашки Васильовича)¹⁹. У 1461 р. Івашко Дичко продав двір і село Рівне князю Семену Васильовичу Несвицькому²⁰. Вірогідно, новий власник отримав дозвіл на локацію міста і будівництво замку. На думку дослідників,

у кінці XV ст. місто і замок вже функціонували²¹. Про це свідчить запис у грамоті Сигизмунда I від 11 липня 1507 р. на право вічного володіння княгинею Марією Семенівною Ровенською замком і містом Рівним. В грамоті сказано, що «...муж ее, князь Семен, купил село в повете Луцком в землянина Луцького ж, в Дичка Василевича, на имя Ровное, где замок вжо справен и место осажоно»²². Марія Семенівна Ровенська померла у 1518 р. і тоді всі маєтки Семена Несвицького та його дружини були визнані власністю князя Костянтина Івановича Острозького, адже його дружина Анна-Тетяна була внучкою Марії Ровенської²³. Після смерті Іллі Костянтиновича Острозького Рівне з 1542 р. стало власністю його вдови, Беати Костелецької. Лише в 1574 р. князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький і його племінниця Гальшка були введені у володіння замками Рівненським і Острозьким²⁴.

Рівненський замок складався з двох частин: з боку міста знаходився північно-східний укріплений майданчик, а далі на південний захід був дитинець (рис. 3). Майданчик дитинця мав у плані чотирикутну форму, його довжина від рову до південного краю підвищення не перевищувала 55 м, найбільша ширина з боку рову становила близько 85 м (площа 0,4 га). Північно-східний майданчик замку теж чотирикутний у плані, його довжина від зовнішнього рову до рову дитинця 85 м, ширина північно-східної сторони близько 120 м, південно-західної сторони — 85 м (площа 0,8 га). Сумарна площа обох укріплених частин Рівненського замку була 1,2 га.

Про систему оборони, планування і забудову замку інформує детальний його опис в інвентарі 1620 р.²⁵ Входом до замку (власне, до його північно-східного майданчика) слугувала велика брама з баштою (рис. 3, 2). Далі ревізори повернули наліво і пройшли вздовж паркану (рис. 3, 3) до кута майданчика, тут, на розі укріплення, стояла ще одна башта з годинником (рис. 3, 4). Поблизу знаходилася церква з дзвоном (рис. 3, 5). Далі, понад парканом, стояла стайня (рис. 3, 6), а поруч неї — вісім комор (рис. 3, 7). Недалеко розташовувались кухня із стебкою (рис. 3, 8) та пекарня (рис. 3, 9). Біля пекарні була ще одна брама з міцними ворітьми, на ній

¹⁵ Прищепя Б. А. Заселення старої частини міста Рівне в світлі археологічних досліджень // АСВ. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 196–202.

¹⁶ Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Войтюк О. П. Роботи в м. Рівне на пл. Театральна // АДУ 2010. Київ-Полтава, 2011. С. 271–272.

¹⁷ Прищепя Б. А., Позіховський О. Л., Ткач В. В., Чекурков В. С. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне // АДУ 2006–2007. Київ, 2009. С. 285–289.

¹⁸ Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Ткач В. В. Продовження досліджень у м. Рівне // АДУ 2009. Київ-Луцьк, 2010. С. 341–342.

¹⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Tom I. 1366–1506. — We Lwowie, 1887. S. 30.

²⁰ Там само. — S. 53–54.

²¹ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003. С. 29–30.

²² Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Tom III. 1432–1534. — We Lwowie, 1890. — S. 42–43; Ровно 700 років. 1283–1983. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1983. С. 18.

²³ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог, 2009. С. 58.

²⁴ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... С. 67–69.

²⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. — S. 126–127.

знаходилась світлиця (рис. 3, 10), до цієї брами прилягав міст через став, ним виїжджали до поля (рис. 3, 11). Біля брами стояв старий дім із сіньми, світлицями, кімнатами, спіжарнею, стебкою (рис. 3, 12). Поблизу цього помешкання було дев'ять комор, дві з яких мали пивниці (рис. 3, 13).

Потрапити до дитинця можна було, проїхавши мостом через оборонний рів і в'їхавши в браму (рис. 3, 14, 15). У самому дитинці розміщувалися ще дві окремі пивниці під гонтовим, але не дуже добрим покриттям (рис. 3, 16). Біля брами знаходився будинок для урядників (рис. 3, 17), в якому були сіни, присінки, ізба, пекарня, комора, стебка. Над невеликою водоймою (саджанкою) стояла кухня (рис. 3, 18). Посеред замку була хижа для схову речей (рис. 3, 19). На ній розташовувалась комора, навколо якої ішов ганок, оперезаний тартицями (дошками). Накриті сходи вели до верхнього помешкання князівського будинку (рис. 3, 20), а там — спершу до великих сіней, із правого боку яких знаходилася велика ізба. Передпокій із великих сіней вів до малих, звідси були входи до покою та кімнати. З кімнати був вихід на ганок, яким можна було пройти до новозбудованої башточки, оточеної балясами. Звідси сіни знову вели до великої ізби, у сінях була комора, з якої був вихід до інших сіней. Поруч стояла каплиця, з лівого боку якої двері вели до ізби, а з неї — до кімнати. Навпроти була збудована досить велика столова ізба на сім вікон; вихід із неї вів до комори, з лівого боку якої двері виводили на ганок, а другі двері, мальовані, вели до старої каплиці. Увесь ганок був накритий старими гонтами.

В описі Рівненського замку 1620 р. немає жодної згадки про кам'яні чи цегляні будівлі, тому його можна відтворити як оборонний і житлово-господарський комплекс із дерево-земляними укріпленнями і дерев'яною забудовою (рис. 4).

В описі міста Рівного в інвентарі 1620 р. вказані назви чотирьох вулиць — це Гарбарська, Омелянівська, Литовська, Красна. Згадано також безіменні вулиці: «в ринок ідучи» (від замку), «вулиця в місто», «з тої вулиці (Красної) на Омелянівську до ринку». Названі ділянки із забудовою: «доми в берегу над ставом», «до замку за костелом пригородок», «парканіці на валу біля церкви». Крім того, інвентар включає імена господарів, що мешкали на Ринку та на двох передмістях: «Забрама Омелянівська» і «Забрама Острозька».

Послідовність опису міста наступна: 1) від замку «в ринок ідучи»; 2) вул. Гарбарська; 3) вул. Омелянівська; 4) передмістя Забрама Омелянівська; 5) вул. Литовська; 6) друга сторона вул. Омелянівської; 7) вулиця в місто; 8) вул. Красна; 9) вулиця між вул. Красною і Омелянівською; 10) Ринок; 11) доми в бе-

регу над ставом; 12) передмістя Забрама Острозька; 13) до замку за костелом пригородок; 14) парканіки на валу біля церкви.

Порядок запису ревізорами окремих частин і вулиць міста дозволяє зробити висновок, що послідовно фіксувались заселені ділянки починаючи від виїзду із замку (рис. 5). Описавши плаці вздовж вулиці, що вела в ринок, укладачі інвентарю повертають на захід до костелу, на вул. Гарбарську. Потім за костелом знову повертають, тепер на північ, і вказують власників будинків по одній стороні вул. Омелянівської до Омелянівського передмістя включно. Далі описані мешканці вул. Литовської і знову подано список жителів вул. Омелянівської, але тепер уже другої сторони. Після цього укладачі інвентарю переходять на вул. Красну по вулиці, яка позначена як «вулиця в місто». Потому описані власники будинків на Ринку, доми вздовж берегу над ставом і Острозьке передмістя («Забрама Острозька»). В кінці описані доми за костелом на пригородку і парканіки на валу біля церкви.

Назви трьох згаданих в інвентарі 1620 р. рівненських вулиць (Омелянівська, Литовська, Красна) збереглися в топонімічному ландшафті Рівного до кінця XIX ст., їх знаходимо на плані міста 1896 р.²⁶ А от вул. Гарбарська, позначена на плані Рівного 1938 р., розташована за межами міста початку XVII ст. Вона пролягала вздовж залізниці на захід від неї, на лівому березі р. Усті. Таке розміщення вул. Гарбарської не відповідає тим умовам, які вказані в інвентарі 1620 р. Документальне джерело свідчить, що вона починалася від вулиці, яка сполучала замок і ринок (північна частина сучасної вул. Замкової), а закінчувалася поблизу костелу, тобто була прокладена вздовж берега ставу, приблизно там, де проходить нинішня вул. Шкільна. В інвентарі 1620 р. вказано, що на вул. Гарбарській 23 будинки, а також розміщений католицький шпиталь, там є світличка, сіни і костелик (рис. 5, 8)²⁷. Ще один шпиталь, руський, згадується на вулиці, яка сполучала замок і ринок (рис. 5, 7). Там же знаходилося 10 будинків і 2 халупи, всі вони після пожежі ще не були відбудовані (серед них названі будинки двох рівненських священиків, семенівського та воскресенського)²⁸.

Давня вулиця Омелянівська починалася від північно-західного кута ринку і продовжувалася на північ, у бік сусіднього села Омеляни, центральну частину якого тепер визначає існуюча дерев'яна Успенська церква на вул. Шевченка. Згідно

²⁶ Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. — Рис. 21.

²⁷ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. S. 128.

²⁸ Там само. S. 127 zw.

з інвентарем 1620 р. на вул. Омелянівській було 47 будинків, вона вела до Омелянівської брами (рис. 5, 1), а далі, за міськими укріпленнями, знаходилося передмістя Забрама Омелянівська²⁹. На плані Рівного 1896 р. вул. Омелянівська показана значно довшою, вона простяглася від ринку до Успенської церкви. Виходить, що давній вулиці Омелянівській приблизно відповідає південна частина сучасної вул. Шевченка, на ділянці від вул. Пересопницької до вул. Гетьмана Мазепи.

... Давня вулиця Литовська починалася поблизу північно-східного кута ринку і продовжувалася на північ паралельно до вул. Омелянівської, на схід від неї. Тут вказано лише 7 будинків. На плані Рівного 1896 р. давній вул. Литовській відповідає вул. Соборна, а продовження останньої за північно-східним рукавом р. Усті позначене як вул. Литовська. Отже, давня вул. Литовська приблизно відповідає північній частині сучасної вул. Гетьмана Полуботка.

Вулиця Красна, показана на плані Рівного 1896 р., проходила паралельно до вул. Омелянівської, на північний захід від неї. Очевидно, давня вулиця Красна займала край берегової тераси р. Усті, на ній знаходилось 56 будинків. З плану Рівного 1938 р. дізнаємося, що вона була перейменована на вул. Берко Йоселевича. Після перепланування цієї частини міста в другій половині ХХ ст. вул. Красна не збереглася.

Згадана в інвентарі 1620 р. «вулиця в місто», якою можна було перейти з вул. Омелянівської на вул. Красну, знаходилась, вірогідно, між північно-західним кутом ринку і греблею, насипаною на заплаві р. Усті для влаштування ставу. По греблі потрапляли в місто із лівого берега р. Усті. На цій вулиці вказані лише 2 будинки. Після опису будинків на вул. Красній ревізори переходять «з тої на Омелянівську до ринку»³⁰. Вказана тут вулиця, вірогідно, з'єднувала північні частини вул. Красною і Омелянівської, на ній стояли 24 будинки.

Рівненський Ринок був досить великим, про це свідчать дані інвентаря 1620 р. (на ньому знаходилося 70 будинків і 3 пустки) та картографічні джерела кінця ХVIII ст.³¹. За кількість будинків на ринку Рівне значно випереджало інші волинські міста³². Серед житлової забудови на ринку знаходилась єврейська

школа («dom szkolny zydowski»)³³. Вірогідно, її слід локалізувати на східній стороні ринку (рис. 5, 6).

До замку належала частина зручного мису в південно-західному куті міської території (рис. 5, 10). В інвентарі відзначено, що тут знаходився «до замку за костелом пригородок» з 1 пустою та 20 будинками, серед мешканців яких були микільський, семенівський та воскресенський священики³⁴.

В інвентарі 1620 р. згадуються «доми в берегу над ставом»³⁵, всього названо 5 будинків. Вірогідно, мова йде про територію на схід від вул. Замкової (рис. 5, 9). На міському валу біля церкви мешкали 35 парканників (рис. 5, 11)³⁶.

Два рівненські передмістя, згадані в описі, Забрама Омелянівська і Забрама Острозька, мали однакову кількість будинків — по 45 кожне. На Омелянському передмісті знаходився єврейський цвинтар (окописько)³⁷.

В описі міста 1620 р. прямо чи опосередковано є інформація про три церкви та костел.

Вище вже йшла мова про плац священника Воскресенської церкви поблизу замку на вулиці, по якій «в ринок іти», ще один його плац вказаний на пригородку за костелом³⁸. До того ж сама церква згадується в зв'язку з описом ревізорами будинків парканників на міському валу. Воскресенська церква показана на планах м. Рівного кінця ХVIII — середини ХІХ ст., вона знаходилась там, де вул. Омелянівська підходила до північно-східного рукава р. Усті. Вірогідно, цей рукав був штучно поглиблений і, як свідчить інвентар 1620 р., доповнений земляним валом з надбудованим дерев'яним парканом, разом вони створювали лінію оборони міста з найменш захищених північної і східної сторін. Очевидно, подвір'я Воскресенської церкви займало територію на розі сучасних вул. Гетьмана Сагайдачного і вул. Шевченка (рис. 5, 3). Церква була діючою до пожежі 1881 р., а пізніше не відбудовувалась на старому місці³⁹.

В інвентарі 1620 р. згадано плац священника Микільської церкви на пригородку⁴⁰. На фіксаційних планах Рівного кінця ХVIII–ХІХ ст. Миколаївська церква не позначена, але дерев'яну церкву згадує Т. Стецький, описуючи план Рівного 1765 р., який

³³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. S. 130 zw.

³⁴ Там само. S. 131 zw.

³⁵ Там само. S. 130 zw.

³⁶ Там само. S. 131 zw.

³⁷ Там само. S. 128 zw.

³⁸ Там само. S. 127 zw., 131 zw.

³⁹ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Том II. Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. Почаев, 1889. С. 455.

⁴⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. S. 131 zw.

²⁹ Там само. S. 128, 128 zw.

³⁰ Там само. S. 129 zw.

³¹ Там само. S. 130, 130 zw.; Ричков П. Містобудівний контекст Рівного в кінці ХVIII ст. на плані Я. Я. Бургіньйона. С. 164.

³² Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... С. 111–112; Атаманенко В. Описово-статистичні джерела з історії Рівненської волості... С. 436.

не зберігся: «Навіть костел у вигляді хреста, що стояв на місці теперішнього саду приходського священика, був також старим, дерев'яним, так само як і церква руська, котра поряд з костелом з правої сторони підносила»⁴¹. Вірогідно, саме Миколаївська церква знаходилась у південно-західній частині міста поблизу пригородка (рис. 5, 4).

Старий костел стояв на південь від ділянки, на якій у кінці XIX ст. побудували новий костел св. Антонія (рис. 5, 5). Ця ділянка показана на плані Рівного 1896 р. Перша згадка про костел у Рівному відноситься до того часу, коли місто перейшло у володіння Беати з Костельця (1542 р.), вдови князя Іллі Острозького. У 1548 р. вона призначила для костелу в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці десятину із сіл Забороля і Нового Двора, віддала село Тютковичі, виділила плац для будівель настоятеля костелу⁴².

Священник Семенівський згадується в описі 1620 р. як власник двох погорілих плаців на вулиці, яка вела із замку до ринку, будинку на ринковій площі та одного плацу на пригородку⁴³. Вірогідно, він був настоятелем замкової церкви. Замок збудував князь Семен Васильович Несвицький в проміжок часу від купівлі Рівного в 1461 р. і до його смерті (між 1478 і 1481 рр.)⁴⁴. Очевидно, саме тоді була збудована замкова церква в ім'я святого Симеона — небесного покровителя князя Несвицького. Зазначимо також, що наприкінці 1500 р. великий князь Олександр видав привілей на щорічний ярмарок у Рівному на день Симеона Літопровідця⁴⁵. Цей день припадає на 1 вересня юліанського календаря⁴⁶.

Опис 1620 р. містить інформацію про втрати в Рівному від пожежі, які на момент ревізії ще не були подолані. Найбільше постраждав ринок, тут погорілими названі 52 господарі, що становить 74% від загальної кількості ринкових будинків. Згоріли всі 11 будинків на вулиці, якою із замку йшли до ринку, тут, вірогідно, вцілів лише руський шпиталь. На інших вулицях втрати менші: на Омелянівській — 5 будинків по одній стороні, на Красній — 6 будинків, на вулиці, що сполучала вул. Красну і Омелянівську — 7 будинків.

Просторова структура. Рівне мало типову для багатьох українських міст пізнього середньовіччя

та раннього модерного часу тричленну структуру, що включала замок, місто, передмістя.

Середньовічний Рівненський замок збудували на природному підвищенні, захищеному водами ставу на південній окраїні поселення. Він мав два укріплені майданчики — північно-східний і південно-західний (дитинець), їх загальна площа становила близько 1,2 га. В інвентарі 1620 р. не згадуються кам'яні чи цегляні споруди на території замку. Вірогідно, усі його оборонні об'єкти, житлові та господарські будівлі були дерев'яними. Про північно-східний майданчик сказано, що з боку міста знаходились брама та інша башта на розі, а по периметру він був оточений парканом, очевидно, розміщеним на гребені валу. На дитинці із оборонних об'єктів вказані лише в'їзна брама із баштою. Замок мав природний захист — широке плесо ставу. Ця особливість вирізняє його серед інших волинських замків, більшість з яких були збудовані на мисах. Подібно до Рівненського замку, на окремих підвищеннях, оточених водами ставу чи заболоченою заплавою річки, знаходились волинські замки в Козині та Муравиці⁴⁷. Джерела свідчать, що Рівненський замок у XVI — на початку XVII ст. був значним військово-оборонним і житлово-господарським комплексом.

Аналізуючи оборонні споруди замків XV–XVI ст. Київської, Подільської та Волинської земель, історики відзначали значне поширення, а то й домінування дерево-земляних конструкцій⁴⁸. Так само значна частина замків Білорусі цього часу мала виключно дерево-земляні укріплення⁴⁹. В оборонному будівництві XV–XVI ст. в регіоні, що розглядається, широко використовувались земляні вали і рови перед ними, для посилення обороноздатності замків будували дерев'яні башти, між ними ставили городні (зруби) або укріплення простіших конструкцій — паркан чи тин.

Територія міста Рівного була захищена водами ставу із півдня і заходу, а з півночі та сходу природні рубежі були доповнені оборонним ровом, перетвореним на другий північно-східний рукав р. Усті. Обмежена природними і штучними укріпленнями частина міста мала площу близько 16 га. Аналіз

⁴¹ Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 32.

⁴² Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходо... С. 457.

⁴³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. S. 127 zw., 130, 131 zw.

⁴⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. I. S. 53–54; Собчук В. Д. Від коріння до крони. Дослідження історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст. Кременець, 2014. С. 143.

⁴⁵ Stecki T. Z boru i stepu... С. 4.

⁴⁶ Собчук В. Д. Від коріння до крони... С. 150.

⁴⁷ Прищеп Б. Пам'ятки фортифікації XVII ст. на Волині // Берестецька битва в історії України. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. Ровно, 1990. С. 10–12; Прищеп Б. А., Нікольченко Ю. М. Муравицьке городище. Маріуполь, 2001. С. 7.

⁴⁸ Грушевський М. Південноруські господарські замки в половині XVI ст. // Грушевський М. Твори у 50-ти томах. Т. 5. Серія «Історичні студії та розвідки» 1888–1896. Львів, 2003. С. 155–181; Сас П. Феодальні міста України в кінці XV — 60-х роках XVI в. Київ, 1989. С. 42–49.

⁴⁹ Заяц Ю. А. Замкі // Археологія Белорусі. Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст. Мінск, 2001. С. 71.

писемних і археологічних джерел дозволяє зробити висновок, що найкраще освоєними у XVI — на початку XVII ст. були західна і південна частини міської території. В інвентарі 1620 р. немає інформації про якусь забудову на північний схід від ринку. Не згадано будинків також вздовж дороги, яка вела із ринку до Острозької брами. Очевидно, на той час це була ще вільна від забудови територія. Однією з причин могло бути переважання тут низинних надмірно зволених ділянок. У ході археологічних досліджень на Театральній площі з'ясовано, що навіть у XVIII ст. житлові та господарські будівлі були розташовані поблизу проїжджої частини вулиці, а велика ділянка перед сучасною будівлею театру являла собою незабудовану низину⁵⁰.

В інвентарі 1620 р. в Рівному названі ринок і 7 вулиць. Простежується формування відцентрової планувальної структури міста з головними променями доріг, що виходили з кутів ринкової площі і були зорієнтовані на головні міські брами — Острозьку та Дубенську (Луцьку). Рівень земної поверхні в центрі міста на ті часи був істотно нижчим від сучасного. А головна вулиця, що йшла від Острозької брами до католицького костелу в південно-західному куті ринкової площі, була нижче від сучасного рівня майже на 2 метри. Цей факт є промовистим свідченням значного обсягу насипного ґрунту в центральній частині міста. До того ж ця вулиця мала вже на початку свого існування штучне вимощення з дерев'яних півколот (рис. 6), значна кількість яких була відкрита в 2006 році під час спорудження торговельного підземного комплексу.

В місті було три церкви, костел, єврейська школа, два шпиталі — руський і католицький. Тому потребує коригування висновок А. М. Бовгирі, що перший шпиталь у Рівному було збудовано в 1637 р.⁵¹

На початку XVII ст. Рівне було середнім за числом жителів містом Волині. За даними 1620 р. в ньому нараховувалось 413 будинків (димів). Використовуючи традиційний коефіцієнт для однієї сім'ї — 6,3, ми отримуємо число жителів близько 2600 осіб. Хоча І. О. Ворончук навела переконливі аргументи на користь збільшення коефіцієнта до 8,5⁵². А значить, у Рівному могло мешкати близько 3500 жителів. Для порівняння вкажемо, що одне з малих волинських міст Дорогобуж за тим же інвентарем мало 83 дими, при коефіцієнті 8,5 кількість його жителів становила близько 700 осіб. В Острозі, на той час одному

із найбільших міст Волині, лише на частині князя Олександра Острозького інвентар 1620 р. вказує 589 димів⁵³, тобто близько 5 тис. жителів, а всього чисельність населення могла досягати 10 тис. осіб.

Площа самого міста Рівного обраховується в 16 га, а Острога — в 17 га, отже, вони суттєво не відрізняються, і так само в цих містах на початку XVII ст. була приблизно однакова кількість міських будинків (відповідно 308 і 323). В той же час за актом 1603 р. всього в Острозі було 895 будинків, а в Рівному за описом 1620 р. більш ніж у двічі менше — 413. Значне зростання населення в Острозі відбувалося за рахунок забудови передмість, на яких вказано 559 будинків (62,4% від загальної кількості). В Рівному на двох передмістях («Забрама Омелянівська» і «Забрама Острозька») знаходилося лише 90 будинків (27,8%).

Bogdan PRYSHCHERA

HISTORICAL TOPOGRAPHY OF RIVNE TOWN AT THE 2nd HALF OF THE 16th — BEGINNING OF THE 17th CENTURIES

Abstract. *On the basis of complex analysis of written, archaeological and cartographic sources, the article studies topography, planning, and defence structures, and localizes separate objects of Rivne of the second half of the seventeenth and early seventeenth centuries. Rivne started its formation as a medieval city in the second half of the 16th — beginning of the 17th centuries, when the settlement became the property of Prince Semen Vasylovych Nesvytskyi. In the planning structure of Rivne, there was a castle, a town, and a suburb. Rivne castle was located in the southern outskirts of the city, on a natural elevation, protected by the waters of the pond. It had two fortified grounds — northeastern and southwest (dytynets). As the inventory of the 1620 shows, all its defensive structures, residential and commercial buildings were wooden. The part of the town protected by natural and artificial fortifications had an area of about 16 hectares. The inventory of 1620 mentions the market and seven streets, three Orthodox churches, a Catholic church, a Jewish school, and two hospitals — Russian and Catholic. There were also two suburbs mentioned: the northern (Zabrama Omelianivska) and the eastern (Zabrama Ostrozka). In the beginning of the 17th century, Rivne was the average town of Volhynia by the number of residents; it numbered 413 houses.*

Keywords: *Rivne, early modern times, town, castle, suburb, planning.*

⁵⁰ Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Войтюк О. П. Роботи в м. Рівне... С. 271–272.

⁵¹ Бовгиря А. М. Рівне // Енциклопедія історії України... С. 211.

⁵² Ворончук І. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. С. 301, 324.

⁵³ Там само. С. 283.